

व्यवस्थापनशास्त्र व दासबोधातील व्यवस्थापन यांची तुनलनात्मक सांगड

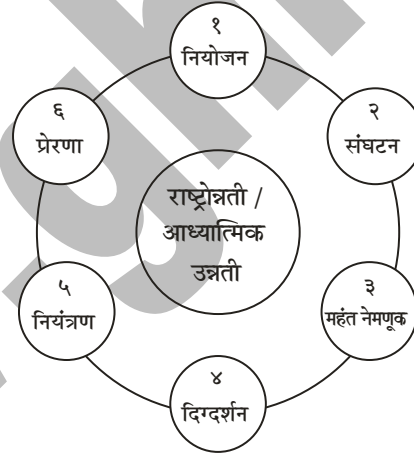
अविता कुलकर्णी, मुलुंड

दासबोधातील जीवनाचे व्यवस्थापन – जीवनाच्या विविध अंगांचा दासबोधाच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास,
मानवी जीवनाचे वैयक्तिक अंग

वैयक्तिक अंग

व्यवस्थापन हा कार्यशैलीचा प्राण आहे. संशोधनाचा हेतू दासबोधातील व्यवस्थापनदर्शनाचा असून अद्यावत व्यवस्थापनाशी ते किती मिळते जुळते आहे ह्याचा मागोवा घेण्याचा हा परामर्श!

Management is an art of getting things done.
 Management is a process of planning, organising,
 directing, controlling, staffing, motivating.¹

जीवनाच्या पूर्वार्धापासून, बालपणापासून ते उत्तरार्धापर्यंत, अंतिम वर्षापर्यंत समर्थ स्वतः सुनियोजित ध्येयात्मक जीवन जगले.

वयाच्या ८ व्या वर्षीच कोणत्या ध्येयासाठी जीवनक्रम आखायचा हे ठरले होते. 'चिंता करीतो विश्वाची', हे बालपणीचे उद्गार जीवनाचे ध्येय निश्चित करतात. त्याकरिता त्यांनी भरघोस प्रयत्न केले. ऋषीमुनींसारखे प्रखर अनुष्ठान केले. अधिष्ठानाची बैठक ठेवली. 'जो जे करिल तयांचे, परंतु

तेथे भगवंताचे अधिष्ठान पाहिजे' नुसार आधी केले मग सांगितले. अशाप्रकारे वैयक्तिक पातळीवर व्यवस्थापन राबविले.

यौवनावस्थेत यात्रामिषाने १२ वर्षे लोकस्थितीचे निरीक्षण केले. 'राघवाचा वर पावलो सत्वर, हेळामात्रे मुक्त करिन जना' अशी प्रतिज्ञा करून कामाला लागले. (**Setting a goal & trying to achieve it.**) नेमके प्रयत्न करण्यासाठी नियोजन (**Planning**) केले. संपूर्ण हिंदुस्थान पायाखाली घालून ११०० मठांचे जाळे विणले (**organisation**). मठात चोख हुषार, नीतीमान महंतांच्या नियुक्त्या केल्या. (**Staffing**) त्या नेमणुकांमध्येही त्यांची हुषारी, चपळता, चुणुचुणीतपणा, बुद्धिमत्ता पणास लागायची. महंतांच्या नियुक्त्याही गुणवत्तेवर आधारित होत्या. वयाने ज्येष्ठ म्हणून (**seniority**) कोणताही महंत नेमला गेला नाही. १६२३ सालचा उद्धवस्वामींचा जन्म – १९३२ साली – ९ व्या वर्षी त्यांना अनुग्रह दिला व टाकळी मठाचे मठपती केले^२.

या सर्वही मठाधिपतींना अगदी लहानपणापासूनच त्यांच्या हुशारी व कौशल्याने महंत केले व अनुग्रहाचा व संप्रदाय वाढविण्याचा अधिकारही त्यांनी दिला. त्यालाच आज आपण **Delegation of Power** म्हणतो. ती कृती त्यांनी प्रत्यक्षात आणली. एवढेच नव्हे तर मठाचा कारभार पडताळून पाहण्यासाठी ठराविक कालावधीने (साधारणतः १ ते ३ वर्षे) समर्थाकडे मठाचा अहवाल (**Reporting**) सादर करावा लागत असे. त्यातील चुकांची सुधारणा करून समर्थ त्यांच्यावर योग्यसा वचक (**Controlling**) ठेवीत. प्रसंगी कानउघाडणी करीत. समाजापुढे आदर्श प्रस्थापित करण्यासाठी प्रोत्साहन (**Motivation**) देत. वेणास्वामींना ४०० वर्षांपूर्वी जेव्हा स्त्रियांना पुरेसे हक्क व अधिकार नव्हते, तेव्हा देखील उभ्याने कीर्तन करण्याची मूभा दिली. समाजप्रबोधनास प्रवृत्त केले. त्यांच्या बुद्धीला व कार्यशक्तीला प्रेरणा दिली. उदाहरणादाखल वेणास्वामींचे उपरोक्त कथन केले पण हाच ढाचा इतरही कार्यकर्त्यांना, महंतांना, मठाधिपतींकरीता होता.

काही कार्य समर्थ अत्यंत गुप्ततेने व सावधपणे करत होते व करवून घेत होते. ते राष्ट्राकरीता! वैयक्तिक प्रपंचापेक्षा राष्ट्रप्रपंच करून व्यवहारवाद व वास्तववाद त्यांनी बाळगला. सामाजिक व राष्ट्रीय पातळीवर व्यवस्थापन राबविले.

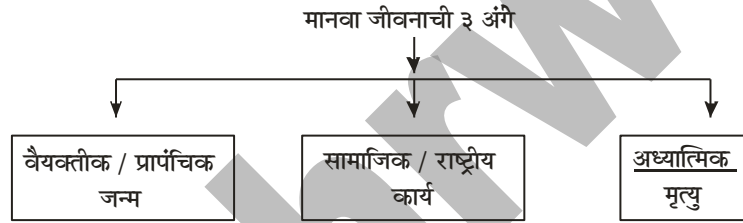
राष्ट्राचे सबलीकरण करून पर्यायाने मानवाचे उन्नयन करून अध्यात्मिक मार्गाच्या अंतिम टप्प्यापर्यंत आत्मोन्नतीपर्यंत जाण्याचा मार्ग सुकर करण्याचे ध्येय गाठले. ह्या कार्यप्रणालीत अद्ययावत व्यवस्थापन ठासून भरले होते. जागोजागी हनुमंताची व रामाची स्थापना करून शौर्य, वीरतेचा आदर्श

Variorum, Multi- Disciplinary e-Research Journal
Vol.-01, Issue-IV, May 2011

घालून दिला. भक्तीचा प्रचार व प्रसार केला. रामाचे उत्सव केले. लोक संघटीत करून भक्तीमार्गास लावले. सदाचाराचे धडे दिले. जीवनाचा खरा उद्देश आत्मोन्नती असून 'पहिले ते हरिकथा निरूपण' हे तत्त्व त्यांनी बिंबवलेपण असे करतांना समाज पाखंडी व नेभळट बनत नाही ना याची दक्षता काटेकोरपणे घेतली. आत्मानात्मविवेक करावयास सांगितला व जीवनाची सार्थकता कशात आहे ते दासबोधातून विवरण केले त्याचे सांगोपांग अध्यात्मिक व्यवस्थापन प्रत्यय व प्रचितीनुसार केले.

व्यवस्थापनाशिवाय कार्यसिद्धी अवघड ती व्यवस्थापनाने सुकर केली समर्थांच्या वैयक्तीक, सामाजिक व राष्ट्रीय, अध्यात्मिक अशा पातळ्यांवर म्हणजेच जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यांवर, जन्मापासून मृत्यूपर्यंत जीवन कसे जगावे ह्याचेही दासबोधात उत्तम व्यवस्थापन आढळते.

ढोबळमानाने मानवी जीवनाची ३ अंगे आहेत.

श्रीमद् दासबोधातील व्यवस्थापन या तिन्ही पातळ्यांवर चपखल बसते. जन्मापासून मृत्यूपर्यंतचा कर्माचा, वासनांचा खेळ आत्मचिंतनास प्रवृत्त करतो.

सुखाची ग्वाही देऊन दोष दाखवून दूर करावयास समर्थ सांगतात. कसे वागावे हे उत्तम पुरुष लक्षणातून (दशक २ समास २) सांगतात, कसे वागू नये (दशक २ समास १) सांगतात. (Do's & Don'ts) काय करावे / काय करू नये याची मोठी सूचीच त्यांनी आपल्या पुढे ठेवली आहे. त्याचा आढावा खालील प्रमाणे:-

क्र.	(Do's) करावे	समास	(Don'ts) करू नये	समास
०१	बहुश्रुत असावे	२.९.१५	मिंधेपण घेऊ नये.	२.९.२७
०२	लोकांकरीता झिजावे	२.९.२३	दुसऱ्याला नावे ठेवू नये.	२.१०.१३
०३	परोपकार करावा	२.९.२६	निंदवस्तूंचे सेवन करू नये. स्त्रियांच्या अवयवांचे वर्णन करू नये.	२.१०.१६ २.१०.१९
०४	दात, डोळ, नाक, हात, कपडे व	१.३.५	कंजुषाप्रमाणे पैसा साठवू नये.	२.१०.३५

Variorum, Multi- Disciplinary e-Research Journal
Vol.-01, Issue-IV, May 2011

	पाय स्वच्छ असावे			
०५	विहिरी, तळीं, देवळे, शिखरे बांधावीत.	२.७.१९	परमार्थानि पैसा मिळवू नये.	२.१०.३५
०६	योग्य प्रमाणात जेवावे	२.८.८.	प्रवासाला जायचे असल्यास वाट विचारल्याशिवाय जावू नये.	२.२.२
०७	कौशल्यपूर्वक वागावे. चटपटीत काम करावे.	२.८.१३	वस्तू पडलेली दिसली तरी उचलू नये. (ड आजच्या काळची महत्त्वपूर्ण सूचना)	२.२.२
०८	पैसा, स्त्रिया यांच्या बाबतीत पवित्र वर्तन असावे.	२.८.२०	पापमार्गानि द्रव्यसंचय करू नये.	२.२.६
०९	वक्तृत्वशक्ती जबरदस्त असावी. सर्व विषय जाणून दुसऱ्याचे सांगणे मनापासून ऐकावे.	२.८.२२	सभेमध्ये लाजू नये.	२.२.१५
१०	गुणसंपन्न, धैर्यवान, प्रयत्नवादी असावे.	२.८.२९ २.८.३०	साक्षीपुराव्याशिवाय कोर्ट कचेरी करू नये.	२.२.२०
११	क्षमाशील व अमृत वचनी असावे.	२.८.३	धूम्रपान करू नये. मादक पदार्थांचे सेवन करू नये. (ड आजची सूचना)	२.२.२५
१२	नम्रता असावी.	२.८.६	निष्काळजीपणे अंधारात हात घालू नये.	२.२.२३
१३	निराभिमानी असावे.	२.८.९	पाऊस असता किंवा वेळ योग्य नसता प्रवासाला जावू नये.	२.२.३७
१४	सदासंतुष्ट असावे.	२.८.२९	जलाशयात चूळ भरू नये (ड परिसर स्वच्छता)	२.१.६४

Variorum, Multi- Disciplinary e-Research Journal
Vol.-01, Issue-IV, May 2011

१५	मोठेपण बाजूला सारून हलके कामही करावे.	२.७.३५	दस्तऐवज केल्याशिवाय कोणाशीही देणे घेणे करू नये. साक्षीपुराव्याशिवाय कोर्ट कचेरी करू नये.	२.२.२०
१६	अतिशय नियमानी वागावे.	२.७.३७	खोटी हुज्जत घालू नये. आपल्याबद्दल आदर नाही तेथे बोलू नये.	२.२.२१
१७	अतिथी अभ्यागताचे स्वागत करून काही तरी खाऊ घालावे.	२.७.५३	अन्यायाशिवाय कोणाला त्रास देऊ नये.	२.२.२२
१८	नम्रतेने वागावे, नीतिधर्म पाळावा.	२.७.६३	केवळ आपला माणूस म्हणून त्याच्यासाठी साक्ष देऊ नये. आपला मोठेपणा आपण सांगू नये.	२.२.२४
१९	ग्रंथ संग्रह करावा	२.७.८१	उद्योगावाचून राहू नये. वडिलांचेही अन्न मिधेंपणाने खाऊ नये.	२.२.२६
२०	शांतीपूर्ण, क्षमाशील, दयावान असावे.	२.७.५२	तोंडात शिवी असू नये. वडिलांचेही पाहून कुत्सितपणे हसू नये.	२.२.२७
२१	परोपकारी असावे.	२.८.८	पाहिलेली वस्तु चोरू नये. फार कंजुषपणा करू नये. प्रेमाच्या माणसांशी कलह करू नये.	२.२.२८
२२.	नियमित व योग्य प्रमाणात जेवण करावे.	२.८.८	कोणाचे नुकसान करू नये. वेद, शास्त्र, संत आणि व्यवहार यांना अमान्य असे वर्तन कधीही करू नये.	२.२.२९
२३	प्रपंच आणि व्यवहार सरळ	२.८.२०	प्रसंग पडेल तेव्हा दुसऱ्यास	२.२.३१

Variorum, Multi- Disciplinary e-Research Journal
Vol.-01, Issue-IV, May 2011

	असावा. पैसा आणि बायका यांच्या बाबतीत वर्तन अत्यंत पवित्र असावे.		मदत देण्यास चुकू नये, सात्विक वृत्ति टाकू नये, शरण आलेल्या शत्रूला शिक्षा करू नये.	
२४	सज्जनांचे, अनाथांचे रक्षण करावे.	२.८.२१	थोडा अधिक पैसा मिळाला तर उन्मत होऊ नये, भगवंताच्या भक्तीला कधी लाजू नये, पवित्र अशा संतांच्या समोर अमर्यादेने कधी वांगू नये.	२.२.३२
२५	स्वतःच्या विषयाचे संपूर्ण ज्ञान असावे. आपल्या वक्तृत्वशक्तीने सर्व संशय घालवावे.	२.८.२२	मूर्खाशी संबंध ठेवू नये, अंधारात हात घालू नये, निष्काळजीपणाने आपली वस्तु विसरू नये.	२.२.३३
२६	विद्यावंत, कलावंत, बलवान असावे	२.८.२८	स्नानसंध्या सोडू नये म्हणजे नित्योपासना सोडू नये, कुलाचार मोडू नयेत, आळसाने व चुकारपणाने अनाचाराने वागू नये.	२.२.३४
२७	विवेक नेहमी जागृत ठेवावा. लोकांमध्ये अध्यात्म वाढवावे.	२.९.८	खरा मार्ग सोडू नये. खोट्या मार्गाने जाऊ नये.	२.२.४०

धारिष्ट्य, सहनशीलता, नम्रता, सेवाभाव, निश्चय, सावधानता, एकाग्रता, एकांतसेवन, वैराग्य, क्षमा, भक्तीभाव, व सत्यसंकल्प अशाप्रकारे व्यक्तीत्वाची पुनर्घडण करून आपले व्यक्तीत्व उजळून टाकावे व समाजास पर्यायाने राष्ट्रास सहाय्यीभूत व्हावे.

संदर्भ :

१. ऑर्गनायझेशन ऑफ कॉमर्स, एच.एस.सी. बोर्ड.
२. चिंचोलकर सुनिल, दोन राष्ट्रगुरू, प्रवचनमाला, ज्ञान प्रबोधिनी, सोलापूर संस्था प्रकाशन, संपादक श्री. अमोल गांगजी, २७ जुलै २००८.

Variorum, Multi- Disciplinary e-Research Journal
Vol.-01, Issue-IV, May 2011

३. घळसासी विवेक, पत्रकार, समर्थ रामदास आणि व्यक्तीमत्व विकास, पुणे येथे ४०० व्या जयंतीनिमित्त झालेल्या व्याख्यानाचा सारांश, (जन्मोत्सव चतुःशताब्दी समितीच्या सौजन्याने).
४. सज्जनगड मासिक पत्रिका
५. 'तत्रैव'
६. इंटरनेट आकडेवारी